

Elwira Wilczyńska, *Diabli z Czubami. Niemcy oczami polskich chłopów w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2019, Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, ss. 289

Badania nad kulturą chłopską XIX i początków XX w. coraz bardziej się rozwijają. Tematyka ta staje się ostatnio popularna zarówno wśród historyków, jak i antropologów¹. Wyróżnia się tu Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, na której to uczelni pracuje obecnie kilku badaczy specjalizujących się w tym zagadnieniu. Jednym z nich jest Elwira Wilczyńska, której recenzowana tu praca doktorska ukazała się drukiem pod koniec ubiegłego roku.

We wstępie książki Autorka przedstawia zakres tematyczny pracy oraz omawia podstawowe kwestie metodologiczne. Zarysowuje specyfikę relacji polskich włościan z Niemcami na tle innych kontaktów z obcymi narodowościami — Niemcy zajmowali wyraźne miejsce w chłopskim imaginariu, choć kontakty z nimi były dużo mniej intensywne niż z Żydami czy Romami. Sprzyjało to mityzacji wyobrażeń ich dotyczących. Zwięźle omówiony zostaje stan badań, co daje czytelnikowi bogate informacje bibliograficzne. Zdefiniowane zostają także kluczowe pojęcia — kultury chłopskiej (w odniesieniu do kultury ludowej, uznawanej za Józefem Bursztą za szersze pojęcie) oraz stereotypu

---

¹ Por. m.in. T. Kalniuk, *Mityczni obcy. Dzieci i starcy w polskiej kulturze ludowej przełomu XIX i XX wieku*, Toruń 2014; T. Wiślicz, *Nowe tendencje w historiografii polskiej po 1989 roku. Raport diagnostyczny*, XX Powszechny Zjazd Historyków Polskich — Lublin 2019: http://xxpzhp.umcs.lublin.pl/Referaty/Tomasz-Wislicz-Nowe-tendencje--w-historiografii-polskiej-po-1989-roku1.pdf?fbclid=IwAR3hufl6Oqe_fn12cw-8muE5glw6P7hJta-M_0KBDUtzxv0lMlX-QVtk-A (dostęp: 22 V 2020); V. Wróblewska, *Zatopione karczmy, zapadłe kościoły. Wyobrażenia katastrof w polskich opowieściach ludowych z XIX i początku XX wieku*, w: *Powodzie, plagi, życie i inne katastrofy*, red. K. Konarska, P. Kowalski, Wrocław 2012, s. 495–511.

(s. 16–17). Autorka podkreśla fakt, że kultura chłopska jest zjawiskiem zmiennym w czasie, co należy docenić, gdyż tego typu podejście w antropologii nie jest jeszcze oczywistością. Prezentuje także poszczególne rodzaje źródeł wykorzystywanych w pracy: folklorystycznych (spisanych przez ludoznawców podań ludowych), etnograficznych (własnych tekstów obserwatorów życia wsi w omawianym okresie, szczególne miejsce zajmują tu pisma Oskara Kolberga) oraz egodokumentów (są to głównie *Pamiętniki chłopów*, zbierane i opublikowane w latach trzydziestych XX w. przez Instytut Gospodarstwa Społecznego). Na docenienie zasługuje zwłaszcza poświęcenie bacznej uwagi ostatniemu z tych rodzajów źródeł, mającemu wielką wartość naukową, a mimo to często pomijanego przez historyków w dotychczasowych badaniach. Niestety, przyjęte w pracy sztywne rozdzielenie różnych typów źródeł (każdy z rozdziałów bazuje na innym ich typie) jest nieoczywiste i bywa niepraktyczne. Zapewne wynika to stąd, że publikacja stanowi częściowo kompilację już wcześniej wydanych drukiem tekstów Autorki². Praca niewątpliwie znacząco skorzystałaby również na włączeniu do bazy źródłowej większej liczby egodokumentów, np. *Listów Emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych*³ czy też listów czytelników do „Gazety Świątecznej”⁴. Zawierają one bardzo liczne informacje, niedostępne w innych źródłach, dotyczące relacji polskich chłopów z Niemcami na przełomie XIX i XX w.

Pierwszy rozdział – „Swoistość wyobrażeń o Niemcach na tle chłopskiego stereotypu obcego” – omawia wyróżniające cechy stereotypów dotyczących Niemców na tle innych nacji. Barwnie referowane są ludowe przekonania o związkach Niemców z diabłem, w tym o szatańskim pochodzeniu Marcina Lutra i jego doktryny religijnej (niemieckość i luteranizm w przekonaniu wielu chłopów były zazwyczaj tożsame). Prócz tego prezentowany jest obraz Niemców jako żołnierzy oraz bogaczy w chłopskim imaginarium. Niestety w tym fragmencie książki zdarzają się poważne uchybienia – choć tematem książki jest wiek XIX i początki XX, bazą źródłową bywają tu nawet badania z przełomu XX i XXI w. (np. s. 38–42). Tworzy to nieporządek, co skutkuje błędnymi wnioskami. Przykładem mogą być uwagi zakładające silną internalizację koncepcji narodowości jako elementu opisu rzeczywistości społecznej. W istocie

---

² Por. E. Wilczyńska, *Odmienność religijna Niemców w świetle źródeł folklorystycznych*, w: *Folklor – tradycja i współczesność*, red. R. Sitniewska, E. Wilczyńska, V. Wróblewska, Toruń 2016, s. 89–104; eadem, *Niemcy w kulturze wsi polskiej XIX i początku XX wieku w świetle pamiętników chłopskich*, w: *Kultura wsi w egodokumentach*, red. H. Czachowski, V. Wróblewska, Toruń 2016, s. 157–180.

³ *Listy Emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890–1891*, red. W. Kula, N. Asso-dobraj-Kula, M. Kula, Warszawa 2012.

⁴ Są one dostępne w Internecie (teksty opublikowane na łamach czasopisma) oraz w Bibliotece Narodowej w Warszawie (oryginalne manuskrypty); por.: *Gazeta Świąteczna*, CRISPA, <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/265932/display/Default> (dostęp 22 V 2020); *Listy czytelników do redakcji „Gazety Świątecznej” (Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział Rękopisów, II 5978; IV 5979; IV 5967)*.

jednak stosunek chłopów do tego typu idei etnicznych był dużo swobodniejszy⁵. Zważywszy także na skupienie badań na ziemiach Wielkiego Księstwa Poznańskiego oraz Królestwa Kongresowego (s. 19), prezentowana opinia o utożsamianiu przez chłopów niemieckości⁶ z luteranizmem (s. 42) powinna być podana z mniejszą dozą pewności. Być może w Galicji, gdzie ludność miejscowa miewała okazje do spotykania się z niemieckojęzycznymi katolikami, tego typu utożsamienie nie istniało w powszechnym wyobrażeniu bądź też przybierało inne formy. Wątek ten pojawia się na łamach książki tylko śladowo — kwestia wymaga dalszych badań.

Rozdział drugi — „Niemcy na wsi polskiej XIX i początku XX wieku w świetle źródeł folklorystycznych” — omawia barwny wizerunek Niemców w chłopskich podaniach i pieśniach. Niektóre wątki dublują się z zawartymi w poprzednim rozdziale — kwestie awersji chłopów do luteranizmu czy też wiary w diabelskość obcych zostały już poruszone. Zostają one jednak pogłębione i uzupełnione o nowe kwestie; prezentowane są m.in. opowieści wyszydające Lutra. Omawiany jest także komiczny wizerunek Niemców w folklorze, na przykład żarty z ich inności (zwłaszcza językowej). Na szczególną uwagę zasługuje bardzo interesujący i cenny poznawczo podrozdział „Niemiec jako pracodawca w folklorze emigrantów”, poświęcony nieczęsto poruszanej w badaniach i mało reprezentowanej w źródłach kwestii relacji między zjawiskiem wychodźstwa zarobkowego a kulturą chłopską. Autorka prezentuje w owym fragmencie obszernie ustępy źródeł oraz analizę zagadnienia, zwracając szczególną uwagę na główny temat poruszany w badanym materiale — złe warunki bytowania pracowników oraz wynikające z tego napięcia klasowe między polskimi chłopami a niemieckimi ziemianami.

Trzeci rozdział — „Niemcy na wsi polskiej XIX i początku XX wieku w świetle źródeł etnograficznych” — omawia polsko-niemieckie relacje widziane oczyma polskich ludoznawców z epoki. Na początku zwięźle omawiane są płaszczyzny kontaktu obydwu grup etnicznych. Pojawia się przy tym wiele cennych uwag dotyczących krytyki i interpretacji używanych źródeł. Autorka unika dzięki temu pułapki naiwnej ich interpretacji, przedstawiając tematykę w zwięzły, choć wyczerpujący i wolny od błędów sposób. Następnie pojawiają się wątki po części powielające wcześniejsze ustalenia dotyczące relacji religijnych i językowych. Omawiane jest także zagadnienie motywowanego pragmatycznie przejmowania tradycyjnie niemieckich elementów ubioru (np. krótkich kurtek). Podawane są informacje dotyczące małżeństw mieszanych — ich niedużej skali oraz jej przyczyn (głównie katolickiej krytyki międzywyznaniowych ślubów). W ciekawy i przekonujący sposób podjęta została również polemika z istniejącym w źródłach oraz literaturze przedmiotu stereotypie chłopskiej zachowawczości i zacofania względem Niemców. W istocie pod koniec XIX w. polscy

---

⁵ N. Bończa-Tomaszewski, *Polskojęzyczni chłopci? Podstawowe problemy nowoczesnej historii chłopów polskich*, KH 112, 2005, 2, s. 91–111.

⁶ Jak słusznie zauważa Autorka, dziewiętnastowieczni chłopci często nie odróżniali Austriaków od Niemców.

włościanie — głównie z Wielkiego Księstwa Poznańskiego — nierzadko zrównywali się w poziomie cywilizacyjnym ze swoimi niemieckimi sąsiadami czy wręcz konkurowali z nimi. Stanowi to interesujące zniuansowanie chłopskich postaw stanowczego obstawania przy odziedziczonych po przodkach praktykach gospodarskich (s. 157–167).

Ostatni rozdział — „Niemcy na wsi polskiej XIX i początki XX wieku w świetle egodokumentów — chłopskich pamiętników” — zaczyna się od zwięzłego, pieczołowitego przedstawienia stanu badań źródłowych dotyczących egodokumentów. Autorka pokazuje tu swoje krytyczne, wnikliwe podejście do omawianego materiału, a jej refleksje na ten temat czynią książkę pomocną wszelkim badaczom zajmującym się chłopskimi pamiętnikami. Mogą one stanowić dla nich istotną inspirację metodologiczną. Następnie omawiany jest wizerunek Niemców w kontekście doświadczeń emigracji zarobkowej. Przelamywany jest stereotyp Polaków jako mających jednorodnie niechętny stosunek do Niemców oraz ich zaradności gospodarskiej. Wskazane jest, że wbrew obiegowej opinii chłopcy chętnie uczyli się od swoich sąsiadów oraz doceniali ich pracowitość. Omawiany jest także ich stosunek do niemieckiej szkoły i akcji germanizacyjnych w Wielkim Księstwie Poznańskim. Ukazane są krytyczne postawy, a nawet gesty symbolicznego oporu, wynikające z identyfikacji z polskością. Kolejny fragment rozdziału porusza kwestię relacji między Polakami a Niemcami w okresie I wojny światowej. Z jednej strony rekwizycje wojenne budziły niezadowolone wsi, z drugiej zaś — w pamiętnikach obecne są także wyrazy podziwu wobec machiny wojennej Rzeszy. Zwrócona jest uwaga na fakt występowania swego rodzaju dualnego patriotyzmu wśród wielu chłopów — identyfikowali się oni jednocześnie z polskością jako narodowością oraz z cesarstwem Hohenzollernów jako państwem. W okresie konfliktu zbrojnego, dzięki zwiększonej mobilności społecznej, intensyfikowały się także kontakty pomiędzy Polakami a Niemcami (głównie żołnierzami), co czasem mogło przyczynić się do rozwiania negatywnych stereotypów obydwu stron na swój temat. Niemniej jednak częste są przypadki opisów gwałtów i rabunków dokonywanych na polskich gospodarstwach rolnych oraz ich mieszkańcach. Rozdział wieńczy kilka refleksji pogłębiających dotychczasowe konstatacje o bazujących na religii aspektach relacji między Polakami a Niemcami.

W zakończeniu Autorka zwięźle podsumowuje wyniki swoich badań. Formuluje również kilka ogólniejszych wniosków. Prezentuje trafne i istotne stwierdzenie, że źródła ukazują niejednorodność oraz zmienność w czasie wyobrażeń dotyczących Niemców. Wyodrębnia także czynniki wpływające na ich zmienność — szczególnie osobiste kontakty międzyludzkie, w sytuacjach takich jak podróże czy wojny.

Język książki cechuje klarowność, dzięki której lektura nie nastrocza trudności. Wywód jest przejrzysty oraz opatrzone licznymi przypisami, umożliwiającymi czytelnikowi zapoznanie się z literaturą przedmiotu. Tezy Autorki, poza drobnymi wątpliwościami wskazanymi powyżej, są uzasadniane w sposób przekonujący i nieukrywający przed odbiorcą toku myślenia.

Monografia *Diabli z czubami* jest publikacją wartościową i cenną. Znacząco powiększa nasz stan wiedzy dotyczący kultury chłopskiej oraz historycznych kontaktów międzykulturowych. Zagadnienia przez nią podejmowane omawiane są w sposób wyczerpujący, choć poszerzenie bazy źródłowej o większą liczbę egodokumentów niewątpliwie pozytywnie wpłynęłoby na jakość tekstu. Niemniej dzięki krytycznemu podejściu do wyselekcjonowanych materiałów, Elwira Wilczyńska wydobywa z nich wiele cennych informacji, kreując przed czytelnikiem barwny i złożony obraz wizerunku Niemców w oczach polskich chłopów w XIX i na początku XX w.

Łukasz Kozuchowski
(Warszawa)